

מקום השכינה וכיוון התפילה

בין הלכה לרעיון

א. פתיחה

במאמר זה נעסוק בסוגיה שהנושא שלה רעיוני באופן מובהק, אך ההקשר המקורי שלה בגמרא הוא הקשר הלכתי. סוגיה זו של מקום השכינה מכוונת בסוגייתנו לשתי הלכות: דיני מיקום בורסקי (מפעל לעיבוד עורות) בצד העיר ודיני כיוון התפילה. אולם, מתחת לפני השטח משתקף דרכה עולם רעיוני שלם, המציץ אלינו באופנים שונים. לעיתים דרך הנימוקים המובאים לדעות, לעיתים דרך דמותם של בעלי השמועה, ובעיקר, דרך הפסוקים שמהם נלמדו הדעות, אם אנו מתחקים אחר האופנים שבהם נדרשו פסוקים אלו והובילו למסקנה שהובילו. התנועה על שני הצירים הללו, זה שבין התורה שבכתב לתורה שבעל פה, וזה שבין הרובד ההלכתי והרובד הרעיוני, יפתחו לפנינו את תוכני העומק החבויים בסוגיה. המשנה קובעת מהם הדברים שחובה להרחיק מן העיר:

מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמשים אמה. אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר; רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה, חוץ ממערבה, ומרחיק חמשים אמה.¹

טעמו של רבי עקיבא, לכך שרק בצד מערב נאסרת עשיית בורסקי, מובא כברייתא שבגמרא:

תא שמע: דתניא, רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה ומרחיק חמשים אמה, חוץ ממערבה דאינו עושה כל עיקר, מפני שהיא תדירא.

הסוגיה בכבלי דנה במשמעות הנימוק שהביאה הברייתא – "מפני שהיא תדירא" – ומגיעה למסקנה הבאה: "מאי תדירא? תדירא בשכינה". מכאן עוברת סוגיית הכבלי לסקור את עמדתם של שישה חכמים ביחס למקום השכינה:

אלא מאי תדירא? תדירא בשכינה,² דאמר רבי יהושע בן לוי: בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה, דכתיב: 'וצבא השמים לך משתחווים' (נחמיה ט, ו). מתקיף לה רב אחא בר יעקב: ודלמא כעבד שנוטל פרס מרבו, וחוזר

¹ משנה בבא בתרא, ב, ט.

² כך בדפוס וילנא ובחלק מכתבי היד. כתבי יד אחרים גורסים כאן: "תדירא בתפילה" (ראו להלן, הערה 9).

לאחוריו ומשתחוה? קשיא. ורבי אושעיא סבר: שכינה בכל מקום, דאמר רבי אושעיא: מאי דכתיב: 'אתה הוא ה' לבדך אתה עשית את השמים' וגו' (שם)? שלוחיך לא כשלוחי בשר ודם. שלוחי בשר ודם – ממקום שמשתלחים לשם מחזירים שליחותך, אבל שלוחיך – למקום שמשתלחין משם מחזירין שליחותך, שנאמר: 'התשלח ברכים וילכו ויאמרו לך הננו' (איוב לח, לה), 'יבואו ויאמרו' לא נאמר אלא 'וילכו ויאמרו', מלמד שהשכינה בכל מקום. ואף רבי ישמעאל סבר שכינה בכל מקום, דתנא דבי רבי ישמעאל: מניין ששכינה בכל מקום? שנאמר: 'הנה המלאך הדובר בי יוצא ומלאך אחר יוצא לקראתו' (זכריה ב, ז), 'אחריו' לא נאמר אלא 'לקראתו', מלמד ששכינה בכל מקום. ואף רב ששת סבר שכינה בכל מקום, דאמר ליה רב ששת לשמעיה (לשמשו): לכל רוחתא אוקמן לבר ממזרח (לכל רוח העמידני, חוץ ממזרח), ולאן משום דלית ביה שכינה אלא משום דמורו בה מיני (שמכוונים לשם המינים). ורבי אבהו אמר: שכינה במערב, דאמר רבי אבהו: מאי אוריה? אויר יה.

במבט ראשון הדעות בסוגיה מסתכמות בשתיים. לדעה האחת השכינה במערב, ולדעה השנייה השכינה בכל מקום. שני תומכים ומקשן אחד מובאים לדעה הראשונה, ושלושה תומכים לשנייה. לכאורה די בכך בכדי להבין את עיקרה של הסוגיה. אולם התבוננות מעמיקה יותר בסוגיה תגלה, כי כל אחת מהדעות שונה במבטה מחברותיה ומחביאה בקרבה עולם רעיוני שלם.

ב. 'בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה'

כמקור לדברי רבי עקיבא ששכינה במערב מובא לימודו של רבי יהושע בן לוי: "בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה, דכתיב: 'וצבא השמים לך משתחווים' (נחמיה ט, ו)".³ במבט ראשון, דבריו של רבי יהושע בן לוי תמוהים מאוד. כיצד יעלה על הדעת, שלא היינו יודעים את מקום התפילה. האם ייתכן שמצופה מאיתנו להתפלל בלא שנדע לאיזה כיוון? כדי להבין לעומק את דברי רבי יהושע בן לוי, יש להתבונן בכל הפסוק שהביאה הגמרא, ובפסוק הסמוך לו:

ויאמרו הלוים... קומו ברכו את ה' א-להיכם מן העולם עד העולם. ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה. אתה הוא ד' לבדך את עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה הימים וכל אשר בהם ואתה מחיה את כלם וצבא השמים לך משתחווים.⁴

אפשר להבחין בכך שדברי רבי יהושע בן לוי מכוונים למתח עצום שמצוי בפסוקים עצמם. עיקרם של הפסוקים מגלה כי הקב"ה הוא נעלה מכל בחינת מקום. הוא המחולל את כל המרחב – "השמים שמי השמים... הארץ... הימים..." – וממילא הוא למעלה מכל מרחב. מתוך כך, אין מקום שאליו ניתן לפנות בתפילה, כיון שהקב"ה הוא מעל לכל בחינת מקום. זו הסיבה העמוקה לאפשרות הטמונה בדברי רבי יהושע בן לוי, שלא יהיה ידוע לנו מקום לתפילה.

³ רש"י, ד"ה וצבא השמים: "השמש והירח העומדים במזרח". שם, ד"ה לך משתחווים: "למערב".

⁴ נחמיה ט, ה-ו.

חתימת הפסוק: "וצבא השמים לך משתחיים", מחוללת מהפכה. אבותינו מלמדים אותנו כי למרות כל האמור, צבא השמים, המשתחוה לה' על ידי פניה לרוח מערב, מגלה לנו כי יש מקום שאליו ניתן לכוון את תפילתנו.

ג. 'כעבד שנוטל פרס מרבו'

רב אחא בר יעקב מקשה על דברי רבי יהושע בן לוי: "ודלמא כעבד שנוטל פרס מרבו, וחוזר לאחוריו ומשתחוה?"⁵ הוא מקבל את הניתוח העקרוני שמציע רבי יהושע בן לוי ליחס שבין שני חלקי הפסוק, אך הוא מציע פענוח אחר לתנועתם של גרמי השמים, החושפת את מקומה של השכינה. לדבריו, ניתן להגיע למסקנה הפוכה מרבי יהושע בן לוי, אם נראה את צבא השמים צועד לאחוריו ונפרד מרבו לאחר שקיבל ממנו פרס. לפי ציור זה, מקומה של השכינה במזרח. רב אחא בר יעקב מציע להתייחס לתפילה כמעמד של נטילת פרס מרבו. האם ניתן לראות כך את הדברים? והרי התפילה ביסודה היא תחינה לאדון ולא נטילת פרס? במחלוקת על פירוש התמונה שבפסוק יכולה להשתקף מחלוקת יסודית יותר: מהו עיקרה של התפילה, המתבטאת בתנועתם של צבא השמים? לפי רבי יהושע בן לוי, עיקרה של התפילה הוא בתנועה לפנים להתקרבות אל הקב"ה, ולפי רב אחא בר יעקב, עיקרה הוא התנועה לאחור מתוך קבלת פרס ממנו. אם אכן הבין רב אחא בר יעקב שהפסוקים מדברים על תפילה, הוא רואה את מוקד התפילה בהודיה על השפע שזכה האדם לקבל, הודיה שעיקרה בברכות האחרונות. הקשר בין הדימוי של קבלת הפרס לבין ברכות ההודאה החותמות את התפילה, מופיע במפורש בגמרא בברכות:

אמר רב יהודה לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות דאמר רבי חנינא ראשונות דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו אמצעיות דומה לעבד שמבקש פרס מרבו אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו.⁶

לפי זה, רב אחא בר יעקב מתרכז בברכות האחרונות. דבריו אף מזכירים את תנועת הפסיעה לאחור שאנו מקיימים בסיום התפילה, סיום הסמוך לברכות ההודאה. לעומת זאת, את רבי יהושע בן לוי ניתן להבין בכמה אופנים. ייתכן שרבי יהושע בן לוי רואה את מוקד התפילה בבקשה, שלשמה האדם מתקרב, בקשה שעיקרה בברכות האמצעיות. ייתכן גם, שרבי יהושע בן לוי רואה את העיקר בשבח שצבא השמים משבח את בוראו, שבח שמקביל לברכות הראשונות של התפילה. לפי זה צבא השמים נותן בהשתחוייתו כבוד לבוראו, ואין הוא עסוק בפרס שהוא עצמו יכול לקבל.

נתבונן בניסוחו המדויק של רב אחא בר יעקב. הוא פותח את דבריו בלשון 'דילמא', כלומר שמא, וניתן להבין שהוא אינו מביע עמדה משלו בסוגיה, מעבר להצגת הקושיה על דברי רבי יהושע בן לוי. ואכן, לאורך כל הסוגיה לא עולה במפורש האפשרות "שכינה במזרח".

⁵ רש"י, ד"ה ודלמא: "הם למזרח משתחיים וכי תימא אין דרך להשתחוות סמוך לרב הם עושין כעבד שנטל פרס מרבו וחוזר לאחוריו ומשתחוה כשהוא הולך לאחוריו משנטל פרס מתרחק תמיד בהשתחוייה".
⁶ ברכות לד ע"א.

אולם, ניתן להבין שרב אחא בן יעקב אכן מביע בדבריו עמדה הפוכה, והוא סבור ששכינה במזרח, וכך אכן הבינו בעלי התוספות ובעל הטורים.⁷ לפי זה, שני כיוונים הפוכים – מזרח ומערב – נמצאים כאן במוקד המחלוקת. בנספח למאמר נתבונן במשמעותם של הכיוונים השונים הללו מצד עצמם. אולם עתה נפנה את תשומת הלב לכך שיתכן כי מזרח ומערב גם רומזים למקומות מסוימים. בכוחו של רבי יהושע בן לוי, שהוא אמורא החי בארץ ישראל, ב'מערבא', לזהות את ממד השכינה שבמערב. בכוחו של רב אחא בר יעקב, שהוא אמורא שחי בבבל, שנמצאת במזרח של ארץ ישראל, לזהות את ממד השכינה שבמזרח.⁸ קשה להכריע בין שתי הקריאות שהציעו האמוראים. הגמרא אינה מיישבת את קושייתו של רב אחא בר יעקב, וחותמת ב"קשיא".

ג. בין תפילה לשליחות

עתה באים דבריו של רבי אושעיא בסוגיה. רבי אושעיא אינו מתייחס ישירות לקודמיו, אך דבריו פותחים בתחילת הפסוק שבו פתחו קודמיו:

ורבי אושעיא סבר שכינה בכל מקום, דאמר רבי אושעיא: מאי דכתיב: 'אתה הוא ה' לבדך אתה עשית את השמים' וגו' (נחמיה ט, ו) ? שלוחיך לא כשלוחי בשר ודם, שלוחי בשר ודם – ממקום שמשלחים לשם מחזירים שליחותן, אבל שלוחיך – ממקום שמשלחין משם מחזירין שליחותן, שנאמר: 'התשלח ברוקים וילכו ויאמרו לך הננו' (איוב לח, לה), 'יבואו ויאמרו' לא נאמר אלא 'וילכו ויאמרו', מלמד שהשכינה בכל מקום.

דבריו של רבי אושעיא גם הם אינם ברורים. מדוע מובאים שני פסוקים להסברת שיטתו. האם רבי אושעיא למד מהפסוק בנחמיה, או מהפסוק באיוב? דבריו של רבי אושעיא מוכיחים גם הם את העובדה שהפסוק השלם, על המתח הפנימי שבו, עומד לפני האמוראים בקובעם את שיטתם בסוגייתנו. רבי אושעיא, הסובר כי שכינה בכל מקום, מבסס את דבריו על ראשיתו של אותו הפסוק עצמו שממנו למד רבי יהושע בן לוי ששכינה במערב, שכן פסוק זה מבטא בצורה הברורה ביותר את קישורו של כל מקום אל הקב"ה. לסיפא של הפסוק: "וצבא השמים לך משתחיים", שסותר לכאורה את הרישא, רבי אושעיא מציע הסבר פשוט. כיון ששכינה בכל מקום, ניתן להחזיר את השליחות אליה לא רק במקום שממנו יצאה השליחות. צבא השמים יוצא מלפני השכינה לשליחותו במזרח, ושב אל השכינה בסיום שליחותו, במערב. לשם מה מביא רבי אושעיא גם את הפסוק מאיוב? כדי לענות על כך, יש לשים לב כי הצעתו של רבי אושעיא היא כבר ההצעה השלישית שמובאת בגמרא להבנת סופו של הפסוק.

⁷ תוספות, ברכות ל ע"א, ד"ה לתלפיות תל שכל פיות פונים בו: "ולא כהני אמוראי דלעיל, דפליגי אי השכינה במזרח או במערב"; ארבעה טורים, אורח חיים, צד: "...וכהך שמעתתא קיימא לן ולא כההיא דבבא בתרא דפליגי אמוראי בפרק לא יחפור איכא מאן דאמר שכינה במזרח וצריך להחזיר פניו למזרח ואיכא מאן דאמר שכינה במערב וצריך להחזיר פניו למערב...".

⁸ הדבר מזכיר את דברי הגמרא על כך שכל בית מדרש זיהה את המשיח כיוצא ממנו, וכביכול זיהה את הצד המשיחי שלו עצמו: "מה שמו (של המשיח)? דבי רבי שילא אמרי: שילה שמו, שנאמר: 'עד כי יבא שילה' (בראשית מט, י). דבי רבי ינאי אמרי: ינון שמו, שנאמר: 'יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו' (תהלים עב, יז). דבי רבי חנינה אמר: חנינה שמו, שנאמר: 'אשר לא אתן לכם חנינה' (ירמיהו טז, יג)... אמר רב נחמן: אי מן חייא הוא - כגון אנא (אם המשיח הוא מן החיים – הריהו כמותי), שנאמר: 'זיהה אדירו ממנו ומשלו מקרבו יצא' (שם ל, כא)... (סנהדרין צח ע"ב).

אך מי תקע לידיו של רבי אושעיא, שדווקא הבנה זו היא הנכונה ולא קודמותיה? הפסוק מאיוב מובא למטרה זו. הוא מתאר את יציאת המלאך ממקום אחד וחזרתו למקום אחר, וכך הוא תומך בהבנתו של רבי אושעיא את הפסוק בנחמיה.

רבי אושעיא מוסיף על קודמיו משמעות נוספת לסוגיה: השליחות. צבא השמים מופיע כאן כשליחו של הקב"ה. שליחות זו מתייחדת בכך שניתן להחזירה בכל מקום, כיון שנוכחותו של הקב"ה היא בכל מקום. במה דומה פירוש זה לקודמיו ובמה הוא שונה מהם? רבי אושעיא שונה מרבי יהושע בן לוי בכיוון התנועה. מדברי רבי יהושע בן לוי משמע שצבא השמים הולך ומתקרב אל הקב"ה, ואילו לפי רבי אושעיא, הוא יוצא לדרך למרחק. בזה שותף רבי אושעיא לתנועה שמתאר רב אחא בר יעקב. אולם, משמעותה של אותה תנועה התרחקות היא הפוכה. אצל רב אחא בר יעקב ההתרחקות היא בבחינת 'פרידה', ואילו אצל רבי אושעיא האדם המתרחק נשאר כל הזמן קשור כיון שהוא יוצא בשליחותו של הקב"ה.

בנקודה נוספת שונה רבי אושעיא משני קודמיו. התפילה שמה במוקד את הפעילות האלוקית שפועלת עבור האדם, בין בשעה שאנו מבקשים בתפילה, ובין בשעה שאנו מודים. השליחות מתמקדת דווקא בעשייה האנושית, שפועלת עבור הקב"ה.

אם נדייק בלשונו של רבי אושעיא, נגלה שהוא מגדיר אחרת את הנושא הנידון. בדברי רבי יהושע בן לוי הנושא הנידון הוא 'מקום תפילה', ואילו רבי אושעיא עוסק ב'מקום שכינה'.⁹ אם כן, רבי אושעיא לא רק חולק על המקום, אלא משנה את כל ההקשר. הוא תופס את הפסוק כמלמד אותנו על עולם השליחות, ולא על עולם התפילה. הוא מפגיש אותנו עם היבט אחר לגמרי של נוכחות השכינה בעולם. שונה היא התפיסה שבה עיקר המפגש עם הקב"ה הוא בתפילה, מהתפיסה שבה פגישתנו עמו היא בעמידתנו לפניו כשליחיו בעולם, וביציאתנו בשליחותו וחזרתנו ממנה אליו. נוכל להסיק מכך, שהתפילה, שהיא פנייה אל הקב"ה, מחייבת מקום וכיוון מסוים, בעוד שהשליחות, שהיא פעילות שלנו מכוחו של הקב"ה, מאפשרת לנו לעמוד לפניו בכל מקום!

ואכן, גם במכילתא מופיע ענין הנוכחות האלוקית בכל המציאות, בהקשר של החזרת השליחות אל הקב"ה, אך שם אין כל קישור לעניין התפילה:

'לאמר' – צא ואמור אליהם מיד, דברי רבי ישמעאל, שנאמר: 'ויצא ודבר' (שמות לד, לד). רבי אליעזר אומר: צא ואמור אליהם והשיבני דבר, שנאמר: 'וישב משה את דברי העם אל ה' (שם יט, ח), ואומר: 'האיש לבוש הבדים אשר קסת הסופר במתניו' וגו' (יחזקאל ט, יא), ואומר: 'התשלח ברקים וילכו ויאמרו לך הננו' (איוב לח, לה). שלוחי הקב"ה לא כשלוחי בשר ודם, ששלוחי בשר ודם צריכין לחזור אצל שולחיהם, אבל לפניך אינו כן, אלא 'התשלח ברקים וילכו'; וישובו לא נאמר, אלא 'וילכו ויאמרו'. בכל מקום שהן מהלכין נמצאים לפניך ואומרים עשינו שליחותך, לקיים מה שנאמר: 'הלא את השמים ואת הארץ אני מלא' (ירמיה כג, כד).¹⁰

⁹ הדבר בולט עוד יותר לפי כתבי היד הגורסים בתחילת הסוגיה: "תדירא בתפילה", שכן על פיהם, רק עתה הגמרא עוברת לדבר במפורש על 'מקום השכינה'.

¹⁰ מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, פרשה א, ד"ה לאמר (מהדורת הארואוויטץ-רבין, עמ' 4-5).

אם כן, לכאורה ניתן לנתק לחלוטין בין דבריו של רבי יהושע בן לוי לדבריו של רבי אושעיא, ולראותם כעסוקים בשתי שאלות שונות, שהמשותף ביניהם הוא רק הפסוק שממנו למדו את מסקנתם. רבי יהושע בן לוי למד משם את כיוון התפילה הרצוי, ואילו רבי אושעיא למד על מקום השכינה. לפי זה, לא נוכל להסיק מדברי רבי אושעיא גם לגבי דיני תפילה, ולהנחות להתפלל לכל רוח. רבי אושעיא עוסק במקום השכינה, ובעמידתו של השליח לפני משלחו בתחילת שליחותו ובסופה, ואיננו יודעים את עמדתו לגבי כיוון התפילה. אולם, יש לזכור שהסוגיה מביאה את רבי אושעיא ברצף אחד עם קודמיו. לאור זאת, ניתן להבין מדבריו מסקנה גם לתפילה, ולהתפלל לכל רוח, שהרי השכינה מצויה בכל מקום. תופעת השליחות, שחשפה לפנינו את נוכחותה של השכינה בכל מקום, מאפשרת לנו לבוא מתוך כך גם אל התפילה בכל כיוון.

האם קיימת אפשרות להבין את רבי אושעיא באופן מרחיק לכת עוד יותר? האם ייתכן שרבי אושעיא רואה בתפילה עצמה סוג של השבת שליחות מהשליח למשלחו, ומתוך כך מאפשר אותה מכל כיוון? ברור שראייה כזו מציבה משמעות חדשה לתפילתו של האדם, ופותחת פתח למחשבות רבות על אודותיה.

ד. בין פיזור הגלות לבין כינוס

בשלב הבא מובאת דעת התנא רבי ישמעאל, שסבור גם הוא ששכינה בכל מקום, ודבריו אינם מובאים בהקשר של תפילה. רבי ישמעאל לומד ששכינה בכל מקום מדברי הנביא זכריה:

דתנא דבי רבי ישמעאל: מנין ששכינה בכל מקום? שנאמר: 'הנה המלאך הדובר בי יוצא ומלאך אחר יוצא לקראתו' (זכריה ב, ז), 'אחריו' לא נאמר אלא 'לקראתו', מלמד ששכינה בכל מקום.

גם את דברי רבי ישמעאל אין להבין בלא התבוננות בהקשר הרחב יותר:

וְאָשָׂא אֶת עֵינָיו וַאֲרָא וְהִנֵּה אַרְבַּע קַרְנֹת. וְאָמַר אֶל הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי מַה אֵלֶּה וַיֹּאמֶר אֵלַי אֵלֶּה הַקַּרְנֹת אֲשֶׁר זָרוּ אֶת יְהוּדָה אֶת יִשְׂרָאֵל וִירוּשָׁלַם. וַיִּרְאֶנִּי ה' אַרְבַּעַת חֲרָשִׁים. וַאֲמַר מַה אֵלֶּה בָּאִים לַעֲשׂוֹת וַיֹּאמֶר לְאֹמֶר אֵלֶּה הַקַּרְנֹת אֲשֶׁר זָרוּ אֶת יְהוּדָה כְּפִי אִישׁ לֹא נִשָּׂא רֹאשׁוֹ וַיָּבֹאוּ אֵלֶּה לְהַחְרִיד אֹתָם לְיַדוֹת אֶת קַרְנֹת הַגּוֹיִם הַנְּשָׂאִים קַרְן אֶל אֶרֶץ יְהוּדָה לְזֵרוֹתֶיהָ. וְאָשָׂא עֵינָיו וַאֲרָא וְהִנֵּה אִישׁ וּבְיָדוֹ חֶבֶל מִדָּה. וַאֲמַר אָנֹכִי אֲתָה הַלֵּךְ וַיֹּאמֶר אֵלַי לְמַד אֶת יְרוּשָׁלַם לְרֹאוֹת כְּמָה רַחֲבָה וְכְמָה אַרְבָּה. וְהִנֵּה הַמַּלְאָךְ הַדֹּבֵר בִּי יָצָא וּמַלְאָךְ אֲחֵר יָצָא לְקִרְיָתוֹ. וַיֹּאמֶר אֵלָיו רֵץ דְּבַר אֶל הַנֶּעֱרַר הַלֵּז לְאֹמֶר פְּרוֹזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלַם מֵרַב אֲדָם וּבְהִמָּה בְּתוֹכָהּ. וְאָנֹכִי אֲהִיָּה לָהּ נְאֻם ה' חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב וּלְכַבֹּד אֲהִיָּה בְּתוֹכָהּ. הוּא הוּא וְנִסּוּ מֵאֶרֶץ צִפּוֹן נְאֻם ה' כִּי כְּאַרְבַּע רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם פִּרְשְׁתִּי אֶתְכֶם נְאֻם ה'. הוּא צִיּוֹן הַמְּלֻטִי יוֹשֶׁבֶת בַּת בָּבֶל. כִּי כֹה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֲחֵר כְּבוֹד שְׁלַחְנִי אֶל הַגּוֹיִם הַשְּׁלָלִים אֶתְכֶם כִּי הִנֵּגְע בְּכֶם נִגְעַת בְּבָבֶת עֵינֹו. כִּי הִנְנִי מְנִיף אֶת יְדֵי עֲלֵיהֶם וְהָיוּ שְׁלָל לְעַבְדֵיהֶם וַיִּדְעֻתֶם כִּי ה' צְבָאוֹת שְׁלַחְנִי. וְנִי וְשִׁמְחִי בַת צִיּוֹן כִּי הִנְנִי בָא וְשִׁכְנִתִּי בְּתוֹכָךְ וְנְאֻם ה'. וְנָלוּ גוֹיִם רַבִּים אֶל ה' בְּיוֹם הַהוּא וְהָיוּ לִי לְעַם וְשִׁכְנִתִּי בְּתוֹכָךְ וַיְדַעַת כִּי ה'

צָבָאוֹת שְׁלַחְנֵי אֱלֹהֶיךָ. וְנַחַל ה' אֶת יְהוּדָה חֶלְקוֹ עַל אֲדָמַת הַקֶּדֶשׁ וּבָחַר עוֹד בִּירוּשָׁלַם. הַס כָּל בְּשָׂר מִפְּנֵי ה' כִּי יָעוֹר מִמֶּעוֹן קָדְשׁוֹ.¹¹

הפרק נע בין שני מצבים. המצב הנוכחי שבו עם ישראל בגלות, מתואר בדגם של ארבע, בגלל ארבע רוחות השמים. הוא פותח בארבע קרנות שזרו את יהודה, ממשין אל ארבעה חרשים, וחותם במפורש "כארבע רוחות השמים פִּרְשְׁתִּי אתכם" (פסוק י). לעומת מצב זה, עומדת בשורת המצב העתידי שבאופק, שעניינו שיבת השכינה אל המרכז, לירושלים: "פרזות תשב ירושלים... ואני אהיה לה נאם ד' חומת אש סביב" (פס' ח-ט), ובהמשך: "רני ושמחי בת ציון כי הנני בא ושכנתי בתוכך נאם ה'" (פסוק יד).

לפי זה, למרות המסקנה הדומה של רבי אושעיא ורבי ישמעאל, משמעות דבריהם שונה לחלוטין. המצב שבו המלאכים יוצאים ממקום אחד ושבים למקום אחר – שממנו לומד רבי ישמעאל כי שכינה בכל מקום – מתאים לפי המקור בזכריה למציאות של הגלות, שבה איבדה ירושלים את נוכחות השכינה המרוכזת, ובמקומה עומדים אנו במצב של שכינה בכל מקום. מדוע מתבסס רבי ישמעאל על המציאות המשפּרית המתוארת בפרק, בעוד שעל יציאה ממנה נתבשר זכריה בפרק זה ממש? אלא שגם אם נתגשמה נבואה זו שנאמרה לזכריה, הרי שבחורבן הבית השני עם ישראל שב לאותה מציאות שמולה עמד זכריה בשעה שחזה את הנבואה. לפי זה, דברי רבי ישמעאל אכן מבטאים מציאות של גלות, ומתחת לפני השטח רומזים למציאות המקורית ששכינה בירושלים – עמדה שעומדת במרכז הסוגיה המקבילה של מקום התפילה, שמופיעה בברכות ל ע"א.¹²

ה. המאבק במינים

רב ששת סבור גם הוא כי שכינה בכל מקום, אלא שאין אנו לומדים זאת ממימרה שלו אלא מהנהגתו:

ואף רב ששת סבר שכינה בכל מקום, דאמר ליה רב ששת לשמעיה (לשמשו): לכל רוחתא אוקמן לבר ממזרח (לכל רוח העמידני, חוץ ממזרח), ולא משום דלית ביה שכינה אלא משום דמורו בה מיני (שמכוונים לשם המינים).

אין אנו יודעים מה המקור שלו לכך, אלא הוא עצמו מהווה עבורנו מקור לכך. ההקשר של דברי רב ששת מורה כי דבריו חוזרים לדון באופן ממוקד בתפילה, והוא מלמדנו מהנחיותיו המעשיות כיצד צריך לעמוד בתפילה.¹³

מה מיוחד בו ברב ששת שלומדים אנו ממעשיו ולא מאמירותיו? מה מיוחד בזוית הראיה שלו שמהווה מקור לשיטתו? רב ששת עיוור היה.¹⁴ אין לו זווית ראייה כיון שאין לו ראייה.

¹¹ זכריה פרק ב.

¹² לא ברור מדוע מובאת דעתו של רבי ישמעאל רק עתה, ולא בשלביה הראשונים של הסוגיה. רבי ישמעאל הוא תנא בן תקופת יבנה, כך שצפוי היה שדעתו תופיע לפני דעות החכמים המאוחרים לו. לקראת סוף המאמר נעיר על הסיבה הנראית לנו לכך (ראו להלן, הערה 24).

¹³ משמעותה של העמדת רב ששת היא כמובן העמדתו לתפילה. כך למשל מסופר במסכת ברכות: "רב חסדא ורב ששת הוו קאזלי באורחא. קם רב חסדא וקא מצלי. אמר ליה רב ששת לשמעיה: מאי קא עביד רב חסדא? אמר ליה: קאי ומצלי. אמר ליה: אוקמן נמי לדידי ואצלי" (ברכות ל ע"א). [תרגום: רב חסדא ורב ששת היו מהלכים בדרך. עמד רב חסדא והתפלל. אמר רב ששת לשמשו: מה עושה רב חסדא? אמר לו: עומד ומתפלל. אמר לו (לשמשו): העמד גם אותי ואתפלל.]

שָׁמְשׁוּ (שמעיה) מהווה תחליף למאור עיניו שאבד, ובזה הוא בבחינת שָׁמְשׁ עבורו. ללא שָׁמְשׁוּ אין בכוחו 'לכוון את הרוחות'. אלא שעיוורון זה, המונע מרב ששת לכוון עצמו לכיוונים השונים שיסודם בהארת השמש, הוא חסרון שיש בו יתרון. השחרור שלו מכיווני המקום מעלה אותו אל מעבר לבחינת המקום. העיוורון מאפשר הסתכלות יותר מופשטת. העדר האור הגלוי הופך אותו ל'סג'י נהור' (רב אור), לא רק במובנו הניבי, אלא גם במובנו הפשוט, שכן במובן פנימי הוא בעל אור רב יותר מכל חבריו. דווקא הוא, יותר מכל חכם אחר, יכול לחוש באופן ממשי ששכינה בכל מקום, ואין הוא זקוק לציין מקור לכך.¹⁵

המינים נשבים בקסמיה של השמש. השמש חוצצת בינם לקב"ה, מעלימה מהם את אורו של עולם, ומוצבת במקומו כמקור החיים. הם פונים למזרח, ומפנים עורף לקב"ה: "הִגְיעוּ לְשַׁעַר הַיְצָא מִמְּזֶרֶחַ, הִפְכוּ פְּנֵיהֶן לְמַעְרָב, וְאָמְרוּ, אֲבוֹתֵינוּ שְׁהִיוּ בְּמָקוֹם הַזֶּה אֲחֵרֵיהֶם אֶל הַיָּבֵל ה' וּפְנֵיהֶם קִדְמָה, וְהָמָּה מִשְׁתַּחֲוִים קִדְמָה לְשָׁמְשׁ, וְאָנוּ לִיָּה עֵינֵינוּ" (משנה סוכה, ד, ה). כשם שדווקא רב ששת קולט את הוויית השכינה שבכל מקום, כך דווקא הוא יכול להתמודד באופן הטוב ביותר, כנגד האשליה החזותית של המזרח שכובשת את המינים, ולכן דווקא הוא המכוון לעשייה שמבטאת את ההתנגדות למינים.

ו. הגילויי שבלשונות הזרים

רבי אבהו חותם בדבריו את שרשרת הדעות אודות מקומה של השכינה:

ורבי אבהו אמר: שכינה במערב, דאמר רבי אבהו, מאי אוריה, אוריה.

שני פירושים הביא רש"י למילה "אוריה", שממנה לומד רבי אבהו את מקומה של השכינה. המשותף לשני הפירושים הוא, שמדובר במילה שבאה משפה זרה.¹⁶ קו המחשבה של רבי אבהו, הסבור ללמוד על מקומה של השכינה דווקא ממילים זרות, ודרישת המילה הזרה על ידו באופן שמזכיר את דרישתם של חכמים את פסוקי התורה, תמוה מאוד במבט ראשון. גם כאן, כמו אצל רב ששת, עלינו להכיר יותר את רבי אבהו כדי להבין את מבטו.

רבי אבהו היה מגדולי תלמידיו של רבי יוחנן, והוא היה מעמודי התורה המרכזיים בדור השלישי של האמוראים בארץ ישראל. מלבד גדולתו ומרכזיותו, היה רבי אבהו בולט בין החכמים במגעו עם הלשון הזרה, שהיה מפותח מאוד. רבי אבהו הוא מרבנן דקיסריין.¹⁷ בקיסריין, היא קיסריה, ישב השלטון הרומי בארץ ישראל, ולרבי אבהו היה שיג ושיח עמם, והם

¹⁴ ראו: ברכות נח ע"א.

¹⁵ במקורות אחרים כחז"ל עלות אפשרויות נוספות של העיוור להתמודד עם עיוורנו המגביל את התפיסה המרחבית שלו ביחס לתפילה, מבלי להגיע למסקנה ששכינה בכל מקום. בתוספתא נאמר: "סומא ומי שאינו יכול לכוין את הרוחות מכוונים לבן לפני המקום ומתפללין" (תוספתא ברכות ג, טז). הדרכה זו מוותרת מראש על המרחב הממשי, בשל הקושי של העיוור להתייחס אליו, ומעבירה את הכוונה אל מישור הלב. בירושלמי מופיעה הדרכה אחרת: "סומא ומי שאינו יכול לכוין את הרוחות הרי אילו מתפללין כלפי למעלן" (ברכות פ"ד ה"ה). גם העיוור ומי שאיבד את ההתמצאות המרחבית האופקית, יכול עדיין לזהות את הציר האנכי ולכוין באופן ממשי כלפי מעלה. דווקא רב ששת הוא המזהה מתוך עיוורונו כי שכינה בכל מקום.

¹⁶ רש"י, ד"ה אוריה: "אני שמעתי, כך קורין למערב בלשון פרסי. ולי נראה שכן קורין למזרח בלשון לע"ז, והיינו דקאמר 'אוריה' שהשכינה במערב ופניו למזרח נמצא המזרח אוריה". **הערת העורך:** לגבי מקור מילה זו, ושייכותה לשפה מזרחית או מערבית, ראו במאמרו של הרב ד"ר יהודה ברנדס: 'על ריחות ורוחות', המתפרסם בקובץ זה, הערה 38.

¹⁷ למשל, בירושלמי עבודה זרה פ"ג ה"א: "כד דמך רבי אבהו בכך עמודי דקיסריין" [תרגום: כשנפטר רבי אבהו ככו העמודים בקיסריין], ובעוד מימרות רבות.

כיברוהו¹⁸ וראו בו את נציג עמו הדואג למצבו.¹⁹ הוא הכיר באיכותה של השפה היוונית,²⁰ השתמש בה,²¹ וגם לימד אותה את בתו, למרות הפולמוס שעורר הדבר.²²

רבי אבהו מוצא גם בשפה הזרה רמזים שניתן ללמוד מהם תכנים לעולמה של תורה. יתרה מזאת, את מקומה של השכינה בעצמה ניתן ללמוד מרמזי השפה הזרה, מה שחושף שגם בתוך השפה הזרה עצמה חבוייה הופעת השכינה, כפי שדרש חברו, רבי חייא בר אבא, על השפה היוונית: "יפיותו של יפת יהא באהלי שם".²³ ועוד, הדבר מלמדנו כי גם בעת שלטונה של שפה זרה בישראל, כל נחשוב ששכינה עזבתנו לגמרי, והקשבה עמוקה למציאות הסובבת, עם כל החושך שבה, תגלה את הרמזים לשכינה.

שיטתו של רבי אבהו מהווה סיוע נאה לסוגיה, אשר נעה בעיקרה בין התפיסה ששכינה בכל מקום לבין זו ששכינה במערב.²⁴ היכולת למצוא את השכינה גם בשפה הזרה, מבטאת באופן פשוט את התפיסה הרעיונית ששכינה בכל מקום, ואף בכל תופעה תרבותית-אנושית. אולם, מה התוכן המדויק שמלמדנו אותה שפה זרה? כאן באה ההפתעה. דווקא מתוך נכונות של הקשבה לכל מקום, לומדים אנו כי השכינה מצויה במקום מסוים, במערב. רבי אבהו, האמורא הארצישראלי המקשיב לכל המרחב ובא אתו במגע, קולט שהשכינה נמצאת דווקא במערב, במערבא, במקומו שבארץ ישראל.

ז. נספח - בין מזרח למערב

נעיין באופיים של הכיוונים השונים כמקום השכינה. דווקא האפשרות שהשכינה במזרח היא אפשרות מתבקשת, ואולי אף האפשרות הפשוטה ביותר. גם במציאות הטבעית וגם בלשון הקודש יש לכך בסיס איתן. בלשון הקודש נקרא המזרח 'קדם', והוא ציר הכיוונים שבגללו

¹⁸ "אמר רב פפא: בשלמא למאן דאמר רבי אבהו אמרה משום כבוד בי קיסר לא אמרו ליה ולא מידי..." (יבמות סה ע"ב). [תרגום: נניח למי שאמר, שרבי אבהו אמר את דבריו משום כבוד בית הקיסר, לכן לא אמרו לו דבר...].

¹⁹ "רבי אבהו, כי הוה אתי ממתכתא לבי קיסר, נפקן אמהתא דבי קיסר לאפיה ומשרין ליה הכי: רבא דעמיה ומדברנא דאומתיה בוצינא דנהורא בריך מתייך לשלם" (כתובות יז ע"א). [תרגום: רבי אבהו כשהיה בא מהישיבה לבית הקיסר (=הנציב הרומי), היו יוצאות לפניו שפחות בית הקיסר ושרות לו כך: גדול עמו ומנהיג אומתו, הנר המאיר, ברוך בואך לשלום].

²⁰ "רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יונית. אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. ואמר רבי יוחנן: מאי טעמא דרבן שמעון בן גמליאל? אמר קרא: 'יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם' (בראשית ט, כז), דבריו של יפת יהיו באהלי שם. ואימא גומר ומגוג? אמר רבי חייא בר אבא: היינו טעמא, דכתיב: 'יפת אלהים ליפת' (שם), יפיותו של יפת יהא באהלי שם" (מגילה ט ע"א).

²¹ "שאלו לרבי אבהו: מנין לנו לוד בן שבעה שהוא חי? אמר להן בלשון יונית: זיט"א איפט"א אוט"ה ארנון" (תנחומא במדבר יח), ומעין זה בירושלמי יבמות פ"ד ה"ב ומקבילות נוספות.

²² "רבי אבהו בשם רבי יוחנן: מותר אדם ללמד את בתו יוונית מפני שהוא תכשיט לה. שמע שמעון בר בא, ואמר: בגין דרבי אבהו בעי מלפה בנתיה יוונית הוא תלי לה ברבי יוחנן. שמעה רבי אבהו ומר: יבא עלי אם לא שמעתיה מן רבי יוחנן" (ירושלמי שבת פ"ו ה"ב). [תרגום ופירוש: שמע שמעון בר אבא, ואמר: בגלל שרבי אבהו רוצה ללמד את בתו יוונית, לכן הוא תולה את ההיתר ברבי יוחנן. שמע רבי אבהו (את דברי ר' שמעון בר אבא) ואמר: יבוא עלי אסון (לשון קללה) אם לא שמעתיה מרבי יוחנן].

²³ מגילה ט ע"א.

²⁴ נראה כי שלוש הדעות הראשונות עסקו בשאלת מקום השכינה ואופי התפילה בצדה המהותי, ושלוש הדעות האחרונות עסקו בכך מהזווית של תופעות ותנועות היסטוריות-תרבותיות, שהן: הפיזור שבגלות, המינים, והשפות הזרות. זו גם הסיבה לכך שדעתו של רבי ישמעאל שעוסק בממד של הפיזור בגלות, לא הופיעה בתחילת הסוגיה אלא בחלקה השני, למרות שהוא חי קודם לחכמים האחרים שמופיעים לפניו בסוגיה.

נחשבים כיווני דרום וצפון כ"מין" ו"שמאל", וכיוון מערב כ"אחור".²⁵ במציאות הטבעית זריחת השמש, המהווה את נקודת הראשית של היום, היא במזרח (וכמובן, זוהי משמעות השם מזרח). הארתה של השמש היא הצינור שבאמצעותו הקב"ה נותן לעולם את אנרגיות החום והאור המצמיחות בו את החיים. מכאן, שיש בסיס איתן לעמדה שהשכינה במזרח, איתן עד כדי להציב סימן שאלה על הדעה ההפוכה שבה פותחת וחותמת הסוגיה – השכינה במערב. מהו ההיגיון הפנימי בראייה במערב את מקום השכינה?

המקום הכולט שבו אנו מוצאים את המערב כמקומה של השכינה הוא המקדש. קודש הקודשים שהוא מקום השראת השכינה במקדש, מצוי במערב של המקדש.²⁶ גם אם מצינו מקור לכך, הרי שעלינו לתת דעתנו מה המשמעות הרעיונית לכך ששכינה במערב. בדברי חכמי ישראל מצויים כמה וכמה התייחסויות לכך, ואנו נסקור שלוש דעות, המייצגות שלוש תפיסות שונות.

1. המערב ככיוון העיקרי:

מבנהו של המקדש הוא החושף כי הכיוון האמיתי של השכינה הוא במערב. ציר התנועה שממזרח למערב הוא ציר הכניסה אל המקדש פנימה, משערי המקדש אל קודש הקודשים. מיקומו של קודש הקודשים במערב, מסמל את הקביעה כי התקדמותו של האדם והתקרבותו לקב"ה מתבטאת בפנייה מערבה. ציר התנועה שממערב למזרח הוא ציר הפוך, ציר של יציאה והתרחקות. כיוון זה מלמדנו על ציר התהליכים היסודי של העולם מבחינה רוחנית, כך שכשם שנכון הדבר במקדש כך נכון הדבר במערכות נוספות.

המונח קדם, מציין את התקופות העתיקות, כמו בפסוקים: "מְעַנָּה אֱלֹהֵי קֶדֶם" (דברים לג, כז), "חֲשֹׁבֹתַי יָמִים מִקֶּדֶם שָׁנוֹת עוֹלָמִים" (תהלים עז, ו), ועוד. לפי זה, הפניית המבט קדמה, היא דווקא הפנייתו אחורה, אל העבר. הדבר ברור בכיוונים הטבעיים, שהרי היום מתחיל במזרח, ולכן מבט אחורה אל נקודת ההתחלה הוא מבט מזרחה, בעוד מבט קדימה אל העתיד, הוא מבט מערבה, ולא קדמה. גם במאורעות התנ"ך רואים זאת. אדם הראשון מגורש מהמערב מזרחה.²⁷ כל הנפרדים מאברהם ומזרעו פונים תמיד ממערב מזרחה, נגד כיוון השכינה (לוט,²⁸ בני הפילגשים,²⁹ עשו,³⁰ שניים וחצי השבטים³¹). גם בחורבן המקדש השכינה מסתלקת לכיוון מזרח.³² התנועה פנימה היא מערבה, התנועה החוצה היא מזרחה.

²⁵ "צִפּוֹן וְיָמִין אֲתָהּ בְּרֵאשִׁית" (תהלים פט, יג), כלומר צפון ודרום, ו"תימנה" מצוי לרוב בתנ"ך כצד דרום; "וַיִּזְדָּקֶם עַד חוֹבָה אֲשֶׁר מִשְׁמָאל לְדַמְשֶׁק" (בראשית יד, טו), כלומר מצפון לדמשק, וכך מתפרשים דברי אברם ללוט: "הַפָּרָד נָא מֵעַלֵי אִם הַשְּׂמָאל וְאִימְנָה וְאִם הַיָּמִין וְאִשְׁמְאֵילָה" (שם יג, ט), כלומר כל אחד ייקח 'צד' אחד של ארץ כנען – צפון או דרום; "מִן הַמִּדְבָּר וְהַלְבָּנוֹן מִן הַנְּהָר נְהַר פְּרָת וְעַד הַיַּם הָאֲחָרָון הֲיֵהָ גְבֻלָם" (דברים יא, כד), 'אחרון' במונח 'מערבי', וכן בפסוק: "אֲחֹר וְקֶדֶם צִרְתָּנִי וְחֲשַׁת עָלַי כְּפָכָה" (תהלים קלט, ה).

²⁶ ממבנה המקדש קשה כמובן על הדעה ששכינה במזרח (ראו לעיל, הערה 7). הריצב"א, בתוספות ד"ה וצבא, מציע ליישב, שהארון עצמו – שמבין הכרובים שעליו היה נשמע קול גילוי השכינה – מצוי היה במזרח קודש הקודשים, והוא נקודת המוקד של המקדש המראה כי גם במקדש שכינה במזרח. לעומתו, הרמב"ם (משנה תורה, הלכות בית הבחירה, ד, א) סבור שגם הארון עצמו מצוי היה במערב קודש הקודשים.

²⁷ "וַיִּגְרַשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁפֶן מִקֶּדֶם לְגֵן עֵדֶן אֶת הַכְּרָבִים וְאֶת הַלֶּהֱט הַחֲרִב הַמְתֵּהפֶכֶת לְשָׁמֵר אֶת דְּרָגַת עֵץ הַחַיִּים" (בראשית ג, כד). כלומר, האדם גורש מגן עֵדֶן לכיוון מזרח, ולכן הכרובים ולהט החרב המתהפכת הוצבו דווקא במזרח.

²⁸ בראשית יג, יא.

²⁹ שם כה, ו.

³⁰ עשו הלך להר שעיר שבעבר הירדן המזרחי, ויעקב נכנס לארץ כנען (בראשית לג, טז-יח).

³¹ במדבר לד, טו.

³² "וַיַּעַל כְּבוֹד ה' מֵעַל תוֹךְ הָעֵיר וַיַּעֲמֵד עַל הָהָר אֲשֶׁר מִקֶּדֶם לְעִיר" (יחזקאל יא, כג).

הרב סולובייצ'יק עוסק בהסבר זה ומרחיב אותו.³³ הוא מציין שגם מבחינת התפתחות הציביליזציה, האנושות מתקדמת ממזרח למערב, היא מתחילה בארצות המזרח, ממשכה לכיוון הים התיכון, משם אל יוון ומערב אירופה ועד לארצות הברית. באופן מעניין, ההתקדמות האנושית נעה ממזרח למערב, כמו כיוונה של השמש. גם בתורה אנו מוצאים תופעה מקבילה. הגירוש מגן עדן הוא לכיוון מזרח, ומכאן שגן עדן עצמו מצוי במערב! גם הרוצחים הגולים נקלטים במזרח.³⁴ גם גלות ישראל היא מהארץ מזרחה (לבבל שנמצאת מזרחית לארץ ישראל, כמשתקף מהביטוי התלמודי, 'מערבא'). גן עדן – לדברי הרב סולובייצ'יק – אינו מציין את נקודת הראשית אלא את נקודת האחרית, ולכיוונו התרבות האנושית חותרת.³⁵ לאור תפיסה זו, יש גם משמעות לפנייה מזרחה. פנייה מזרחה היא פנייה אל נקודת הראשית. מי שחטא נשלח מזרחה, כדי לחזור אל נקודת הראשית ולעמוד לבנות את דרכו מחדש. תשובה היא פנייה מחודשת למזרח, כדי לתקן את הקלקול מן היסוד, וכדברי הפסוק: "השיבנו ה' אליך ונשובה חרש ימינו כקדם" (איכה ה, כא).

2. המערב כמשלים המכלול:

כיוון שני הוא זה המכיר בחסרון המערב, ורואה דווקא בחסרון זה גם את המעלה ההופכת אותו ראוי להיות מקומה של השכינה. בדרך זו הולך מהר"ל מפראג:

דע כי אם שהתחוננים האלו הם פחותים ויש להם חומר עב וגס מצד עצמם, בשביל זה לא יִמְנָע שלא יִמְצָא בהם מעלה מצד שהם השלמת הכל... כי לעולם הדבר יושלם על ידי האחרון שהוא השלמה...

ובשביל כך יש בתחוננים מקום ראוי לחבור הזה הנכבד, ומפני זה תבין למה השכינה בחלקו של בנימין דווקא ולמה בשבט שהוא אחרון, שכל אחרון יש בו השלמה, ולפיכך ראוי שבחלקו של שבט שהוא השלמת השבטים תהא השכינה, כי אין השכינה בארץ בתחוננים רק מצד שהתחוננים הם השלמה ולפיכך ראוי שתהיה דווקא בחלק מי שהוא השלמה, והובחר צד המערב שהשכינה במערב שהוא אחרון כמו שנקרא מזרח קדם שהוא התחלה כך מערב אחרון נקרא, ומקום אחרון שבחלקו של בנימין בו היה השכינה...³⁶ המהר"ל מסביר שלמרות שהמערב הוא אכן הצד האחורי, והוא המבטא כביכול את המדרגה הנמוכה ביותר, בכל זאת לכתחילה דווקא הוא הצד המבטא את השכינה, מפני שהאחרון אינו עומד בסוף לבדו, אלא הוא המשלים את הכול. דווקא בסוף, בצעד האחרון, שם מתבררת התמונה השלימה, שם מגיע המהלך ליעודו. השכינה אינה הפרט האחרון, וגם לא הדבר הנמוך, אלא המכלול השלם בשעה שמצטרפים אליו אפילו הדרגות האחרונות, הנמוכות ביותר, ונכללות עמו בשלמות.

³³ בספר: **על התפילה**, עמ' 174-179.

³⁴ ראו: רש"י, בראשית ד, טז.

³⁵ אמנם קשה על כך, שהרי התורה מציינת את מיקומו כ"גן בעדן מקדם" (בראשית ב, ח), שמשמע שהוא במזרח. אך ייתכן לומר שכונת הפסוק היא, שהגן שהוא מחוץ לעדן וסמוך אליו נמצא ממזרח לו, ואם כן, העדן עצמו מצוי במערב.

³⁶ **גבורות השם**, פרק ע.

3. המערב כמקום סילוק השכינה:

רש"ר הירש רואה ביסוד ששכינה במערב, מצב שאינו מקורי ואינו אידיאלי. בפירושו על הפסוק: "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל ה' אֱ-לֹהִים מִתְּהַלֵּךְ בְּגֶן לְרוּחַ הַיּוֹם..."³⁷, הוא כותב:

...משום כך מפרשים רבותינו את "מתהלך" כסילוק שכינה... לרוח היום פירושו אחת מן השתים: או לצד שהיום עולה משם – לצד מזרח, או לצד שהשמש עמדה בו באותה שעה – לצד מערב. הדעה האחרונה נראית יותר, וגם אונקלוס תרגם על פיה. השכינה נסתלקה אפוא לצד מערב עם שקיעת החמה. דומה כי קשורה לכך הלכה ומסורת בישראל: קדש הקדשים היה בצד מערב, השכינה היא לדעת חז"ל בצד מערב, נר התמיד שבמנורה המייצג את עץ החיים היה נר מערבי... עם השקיעה הראשונה של החמה שקעה על האדם גם שמש השכינה, ומאז אנחנו מביטים לשם ומצפים לשוב השכינה.³⁸

דבריו של רש"ר הירש הופכים את הקערה על פיה. לדבריו, המקום המצוין על ידינו כמקום השכינה, אינו מקום הופעתה, כי אם המקום שאליו נסתלקה! מקומה היסודי של השכינה מתאים יותר למזרח, המקום שבו מופיע האור, ומקום סילוקה הוא המערב, שבו שוקע האור. השכינה אינה מופיעה במערב כי אם גנוזה שם מאז סילוקה. כיוון תפילתנו מציין את היותנו חיים בעולם ששכינה נעלמה ממנו ולשיבתה אנו מצפים, ולא את העמידה לפני השכינה הנוכחת. מהסברו של רש"ר הירש מסתבר, שהכיוון המקורי של התפילה, אילו זכינו לחיות בגילוי שכינה, היה דווקא מזרח. תפילתנו כולה הופכת להיות בזה תפילה לשיבתה של השכינה מסילוקה. לכשתשוב, ראוי יהיה המזרח מחדש להיות כיוון פניית האדם בתפילה.

³⁷ בראשית ג, ח.

³⁸ פירוש רש"ר הירש, שם.